

ANNA SZYFER

BADANIA NAD PROCESAMI INTEGRACJI KULTUROWO-
SPOŁECZNEJ NA MAZURACH I WARMII

Problematyka przemian kulturowych jest obecnie jednym z głównych nurtów badań etnograficznych i socjologicznych. Poczesne miejsce zajmują w niej problemy Ziem Zachodnich i Północnych. Od paru lat (od roku 1965) tematykę tę podjął również Ośrodek Badań Naukowych im. W. Kętrzyńskiego w Olsztynie gromadząc i analizując materiały tak empiryczne (oparte na wieloaspektowych badaniach terenowych), jak i archiwalne (dane demograficzne, ekonomiczne itp.) dotyczące szeroko pojętej problematyki współczesnych przemian społeczno kulturowych wsi mazurskich i warmińskich.

Region Mazur i Warmii, jeden z terenów odzyskanych po roku 1945, przedstawia specyficzną sytuację ludnościową, a co za tym idzie — kulturową. Tu bowiem przed 25 laty przybyły grupy osadników (określam tu ogólnie zarówno osadników jak i repatriantów) z różnych regionów. Przyniosły one ze sobą całe bogactwo własnych, sobie właściwych wzorów zachowań kulturowych i wytwory tych zachowań ze wszystkich dziedzin kultury tradycyjnej i życia społecznego wsi. Wymieszały się one w poszczególnych wioskach z elementami kultury znajdującej się na tych terenach ludności autochtonicznej — Mazurów i Warmiaków. „Bagaż kulturowy” tych grup różnił się wielokrotnie od siebie zarówno stopniem tradycyjności form, jak i ich bogactwem i barwnością. Różnił je też poziom cywilizacyjny. Zderzenie tych różnorodnych wzorów prowadziło do obserwacji i oceny ich przez poszczególne grupy, wreszcie — w długim często procesie — do odrzucenia jednych, a akceptowania i asymilacji innych. Tworzył się w ten sposób wspólny dla wszystkich mieszkańców wsi nowy model.

I właśnie całe bogactwo tej problematyki zderzenia wzorów kulturowych wyróżniało proces przemian kultury tradycyjnej wsi centralnej Polski od terenów Ziem Zachodnich. Jak wykazały badania, szczególnie

interesującymi okazały się dodatkowo te tereny, na których w skład „mieszanych” wsi weszła również, zamieszkała tam, ludność autochtoniczna. Bowiem ich wzory zachowań odbiły się najsilniej na pozostałych grupach.

Ponieważ taka właśnie sytuacja charakteryzuje Mazury i Warmię, stąd konieczne było podjęcie tej problematyki we wsiach olsztyńskich. Równocześnie stanęliśmy przed faktem prawie zupełnego braku dokumentacji kultury tradycyjnej ludności autochtonicznej¹, w związku z czym zaistniała konieczność podjęcia równoczesnych badań nad formami tradycyjnymi kultury Mazurów i Warmiaków tak, aby zrekonstruowany tradycyjny model mógł służyć jako punkt odniesienia zachodzących przemian. Prace nad kulturą tradycyjną stanowią drugi nurt prac etnograficznych OBN oraz Komisji Etnograficzno-Socjologicznej naszego towarzystwa naukowego. Końcowym efektem będzie tu zbiorowa monografia kultury ludowej Mazurów i Warmiaków.

Trzeci nurt stanowią podjęte obecnie badania nad społeczno-kulturowymi przeobrażeniami małych miast (niepowiatowych) naszego regionu. Jako przykładowe wytypowane zostały trzy miasteczka: Ryn pow. Mrągowo, Bisztynek pow. Biskupiec Reszelski i Lidzbark pow. Działdowo. Każde z nich reprezentuje inny typ pod względem struktury społeczno-zawodowej ludności i ich pochodzenia. Łączy je natomiast wielkość (2—4 tysiące mieszkańców), dawność i ciągłość praw miejskich, oraz peryferyjny charakter w stosunku do dużych ośrodków. Skomplikowana problematyka tych badań zdecydowała, tak jak i przy temacie pierwszym (omówię to później), o konieczności potraktowania go kompleksowo — przez ekonomistów, demografów, socjologów i etnografów.

Wracając do pierwszego, najbardziej zaawansowanego nurtu prac (ukończone zostały już badania terenowe obejmujące 10 wsi na Warmii i 15 na Mazurach, łącznie ok. 1000 respondentów), tj. badań nad procesem przemian i integracji kulturowo-społecznej należy jeszcze raz podkreślić ich specyficzność związaną z terenem. Chciałabym tu pokrótce pokazać główne problemy tej tematyki.

Przyjmując kulturę, a więc i kulturę tradycyjną, jako funkcjonalną i strukturalną całość, w której wszystkie elementy są ze sobą powiązane i współzależne, badania prowadzone były poprzez analizę i obserwację historycznie i społecznie ukształtowanych zachowań kulturowych i ich wytworów. Pierwszym pytaniem stawianym wobec uzyskanych w ten sposób materiałów empirycznych było pytanie o kierunek zachodzą-

¹ Zob.: Anna Szyfer, *Badania nad tradycyjną kulturą oraz gwarą Mazur i Warmii*, w: *Stan i potrzeby nauk społecznych na Warmii i Mazurach*, Olsztyn 1966, s. 58—69.

cych przemian w procesie ścierania się ze sobą wzorów zachowań zarówno tradycyjnych poszczególnych grup, jak i niesionych przez źródła masowego przekazu nowych wzorów kultury masowej. Można wyróżnić było tu trzy kierunki:

1. ujednolicanie się wzorów wszystkich grup pod wpływem kultury masowej i wszystkich wiążących się z tym czynników przy równoczesnym zaniku form tradycyjnych;

2. ujednolicanie się w niektórych dziedzinach (przejęciowo) wzoru tradycyjnego, którejs z grup, akceptowanego przez grupy pozostałe (dotyczy to np. technik związanych z gospodarstwem domowym, przetwórstwa, zwyczajów, elementów folkloru itp.);

3. pozostawanie grup, szczególnie w pierwszym okresie po osiedleniu, przy własnych, tradycyjnych wzorach zachowań.

Należy tu przy tym podkreślić, że formy tradycyjne odegrały w specyficznej sytuacji ludnościowej rolę wyraźnie pozytywną. Przez stwierdzenie bowiem przy wzajemnej obserwacji podobieństw i zbieżności własnej kultury, pozwalały na większe zaufanie grup do siebie, a w konsekwencji na szybsze życie się grup na wsi, na większą intensywność procesu integracji społecznej.

Te trzy, różne wartościowo, równoległe przebiegające procesy każą zastanowić się nad *czynnikami* determinującymi je. Analiza wskazuje, że są one dwojakie. Pierwsze określić możemy jako czynniki zewnętrzne — *egzogeniczne*, wpływające tak z konsekwencji zmian ustrojowych Polski po r. 1945, jak i z postępujących procesów urbanizacji i industrializacji. Czynniki te oddziałują na podstawowe elementy struktury kultury wsi — można by powiedzieć szkielet — takie jak struktura społeczno-zawodowa, struktura gospodarstw i rodziny, instytucje formalne (szkoła, organizacje społeczno-polityczne, kółko rolnicze, parafia), źródła masowego przekazu. Dopiero poprzez nie, jak gdyby wtórnie, działają te czynniki na poszczególne zachowania kulturowe i ich wytwory składające się na wzory codziennego życia. Można mówić np. o takim przykładowym ciągu zmian: wzrost industrializacji — zmiany w strukturze zawodowej wsi i rodziny — dojazdy do pracy — inny podział pracy w rodzinie — inne wzory spędzania czasu, inny stosunek do obyczajów, autorytetów itp.

Ale na zmiany w poszczególnych zachowaniach oddziałuje w sposób ważki jeszcze inny typ czynników, które można by nazwać wewnętrznymi — *endogenicznymi*. Działanie ich zależne jest od składu ludnościowego poszczególnych wsi, a co za tym idzie — zmiennej dominacji poszczególnych grup.

Czynnikami, nazywanymi przez nas jako wewnętrzne, są historycznie i społecznie ukształtowane wzory tradycyjnych zachowań kulturowych

tych grup ludnościowych. Można by je podzielić wg stosunku do nich grup na: *z a s t a n e* — charakterystyczne dla wszystkich grup osadniczych, wyłączając autochtoniczną; *w ł a s n e* — charakterystyczne dla poszczególnych grup; *o b c e* — wzór jednej grupy dla grup pozostałych.

Oddziaływują one na poszczególne zachowania. Np. w trakcie ujednolicenia się wzorca kultury dla danej społeczności lokalnej następuje wybór któregoś z nich, a odrzucenie pozostałych.

Analiza tego procesu, w czasie którego następuje naruszenie stabilności jakiegoś wzoru, rozchwywanie zachowań jednolitych pod względem jakościowym (część osób zachowuje się według starego wzoru, a część nowego), narastanie zachowań stosownie do nowego wzoru, wreszcie przejście całkowite do wzoru nowego, pozwala na obserwację powstawania nowych form w trakcie ich stawiania się.

W odniesieniu do poszczególnych wzorów zachowań kulturowych można przy tym mówić o zmianie miejsca w całości, o zmianie funkcji danego zachowania w stosunku do pozostałych, wreszcie o zaniku niektórych elementów treści. Dobrym przykładem mogą tu być zachowania związane z obrzędowością — cyklem zwyczajów i obrzędów związanych z zakończeniem prac żniwnych. Znane i utrzymywane przez większość grup, straciły jednak one swoją magiczno-obrzędową funkcję, zubożyły się w treści i wreszcie z miejsca istotnie ważnych w życiu społeczności obrzędów przesunęły się do roli imprezy rozrywkowej, często organizowanej przez instytucje formalne wsi.

Bardzo rzadko można obserwować sytuację, kiedy kierunek oddziaływań jest odwrotny. Czynniki nazywane przez nas wewnętrznymi — wzory zachowań — oddziałują na podstawowe elementy struktury kulturowej wsi. Można to obserwować szczególnie w dziedzinie zachowań tradycyjnych związanych z życiem społecznym. I tak np. silne tradycje „śpiewackie” którejs z grup zmuszają jak gdyby instytucje formalne wsi do organizowania zespołów czy chórów (przykład wsi Butryny, gdzie tradycja rodzin warmińskich i osadników z Pomorza zdecydowała o istnieniu bardzo dobrze działającego zespołu teatralno-chórowego).

Innym z pytań problemowych, które można postawić po ustaleniu kierunków zachodzących przemian i czynników je determinujących, jest sprawa czasu ich trwania. Zebrany materiał pozwala na wydzielenie trzech okresów: 1 — tuż po osiedleniu (1945—1947), 2 — w około dziesięć lat później, oraz 3 — lata bieżące — dla procesów jeszcze nie zakończonych.

Spróbuję scharakteryzować te okresy uwzględniające równocześnie jakościową wartość tych zmian rozumianych jako kierunek. W okresie pierwszym zachodzące przemiany są wyraźnie jednolite kierunkowo. Prowadzą do przyjęcia przez wszystkie grupy niektórych wzorów zachowań

i szczególnie wytworów zachowań zastanych związanych z domem mieszkalnym, obejściem, technikami rolniczymi, hodowlanymi itp. Były to elementy kultury ludności autochtonicznej, Mazurów i Warmiaków. Wiązało się to z koniecznością przystosowania się i adaptacji do miejscowych warunków i „bazy materialnej”. Można tu więc mówić o zastanych domach i częściowo ich urządzeniu, o narzędziach rolniczych czy koniecznych ze względów klimatyczno-glebowych typach upraw czy hodowli. Znamiennym jest, że wszystkie prawie zapożyczenia z tego okresu odnoszą się do dziedziny kultury materialnej.

Okres drugi (również wg oceny samych respondentów) miał miejsce w około 10 lat po osiedleniu (1955—57). Charakteryzują go już procesy różnokierunkowe i o różnej wartości. Będzie miało tu więc miejsce zarówno ujednolicenie się wzoru z tradycyjnych form różnorodnych, różnych grup, przez wybór jednej z nich, jak i zarzucenie poszczególnych form tradycyjnych przez grupy na korzyść formy wspólnej, ale już charakterystycznej dla kultury masowej. Oba te procesy wymagały czasu do obserwacji, oceny i akceptacji wzorów zachowań i dlatego rozpocząć się mogły dopiero po pewnym okresie od osiedlenia.

A oto przykłady:

1. Stawianie snopków na polu miało w różnych regionach różną formę. Na omawianym terenie poszczególne grupy początkowo stosowały tradycyjną dla siebie formę. Po dłuższej obserwacji zaczęto stosować ogólnie dwie formy: mazurską — *stygi* (10 par snopków opartych o siebie) oraz wileńskie stawianie „w koło”. Sprecyzowało się przy tym stosowanie tych form i pierwsza, uważana za dobrą do szybkiego wysychania zboża, stosowana była w pogodę suchą, druga zaś nadawała się lepiej w czasie deszczu, gdyż chroniła zboże przed zamoknięciem.

2. Przygotowanie pokarmów i przechowywania żywności również ujednoliciło się. Większość potraw charakterystycznych dla poszczególnych grup przyjęły do swojego jadłospisu grupy pozostałe. Tylko potrawy wyraźnie obrzędowe, jak np. wileńska *kutia*, czy warmińska *breja* spotkały się z dezaprobatą pozostałych grup i przygotowywane są wyłącznie wewnątrz danej grupy i to przez pokolenie starsze. Ujednolicił się też, na wzór warmiński, sposób przechowywania żywności — weszło w „modę” wekowanie.

3. Również różnorodne typy wozów (często przywiezionych przez osadników) ujednolicono przyjmując wzór warmiński. Zdecydował tu wzgląd praktyczny. Świetnie scharakteryzował to jeden z respondentów pochodzący z Wołynia: „... miejscowe warmińskie wozy są lepsze, bo szersze i krótsze, nasze były za długie i wąskie, to się wywracały na tych drogach...”² (Ramsowo).

² Wieś Ramsowo pow. olsztyński.

4. Również z dziedziny kultury społecznej, z zachowań związanych z obrzędowością doroczną, można podać ciekawe przykłady. Np. początkowo zespoły chodzących w okresie Nowego Roku maszkar zwierzęcych rekrutowały się z jednej grupy i według jej wzorów „kołędowały”. Zwyczaj chodzenia *po rogalach* zachował się wśród ludności warmińskiej bardzo dobrze i w formie bardzo archaicznej. W ciągu paru lat po osiedleniu do grupy warmińskiej dołączyli się przedstawiciele innych grup kulturowych, ale wzbogacając je o niektóre elementy swojej formy zwyczaju, np. piosenki czy postacie. (Zwyczaj ten zresztą do dzisiaj zachował żywotność we wsiach o dużym odsetku ludności warmińskiej). Podobnie wyglądała sytuacja ze zwyczajem wielkanocnym — *chodzeniem po smaganiu*, przy czym przedstawiciele grup osadniczych wchodząc w skład zespołów wzbogacali ten zwyczaj o „oblewanie” wodą.

Okres trzeci — to lata bieżące. Obejmuje on procesy jeszcze nie zakończone, trwające. Są one w zasadzie jednokierunkowe — prowadzą do zaniku takich tradycyjnych wytworów, jak niektóre wierzenia i część folkloru. Można tu jednak, choć sporadycznie, obserwować przyswajanie niektórych wierzeń i literatury przez poszczególne grupy. Odnosi się to np. do poznawania i opowiadania wierzeń i legend związanych z charakterystycznymi miejscami w okolicy, jak jeziora, głązy, zamki, przejmowanymi przez grupy osadnicze od ludności autochtonicznej (np. na 600 respondentów przeprowadzonej z osadnikami ankiety 65% podało, że zna i opowiada miejscowe legendy).

Oczywiście wszystkie te procesy są niejednorodne dla całego omawianego terenu i dla każdej niemal wsi mają trochę inną wartość. Zależy to, jak mówiłam już wyżej, od substratu ludnościowego danej społeczności lokalnej. Niemniej można przyjąć tu jakieś prawidłowości. Najbardziej oddziałują tradycyjne wzory zachowań grupy autochtonicznej, dlatego dominacja tej grupy wywiera silny nacisk na obraz wzorów zachowań kulturowych wsi, w których występują.

Warto tu przypomnieć, że w tak zwanych polskich, to znaczy historycznie zasiedlonych ludnością polską powiatach Warmii (olsztyński, bielski), mamy we wsiach powyżej 50% ludności miejscowej, a w powiecie olsztyńskim odsetek ten osiąga w wielu wsiach powyżej 80%. We wsiach mazurskich procent ten jest mniejszy i sięga przeważnie 20%.

Dynamika procesu przemian i ich jakościowego wyniku w zależności od sytuacji ludnościowej jest jednym z pytań stawianych przez nas w pracach nad przemianami wsi i małych miast. W tym celu wsie dobierane były do badań między innymi według struktury pochodzenia ich ludności, a wszystkie badane wsie podzielone zostały na kategorie stosownie do odsetka ludności autochtonicznej.

Problematyka ta jest bardzo interesująca. Chciałam tu tylko zwrócić

uwagę na fakt niezmiernie prężnego wzoru grupy autochtonicznej. Można bowiem jego oddziaływanie obserwować już wszędzie tam, gdzie odsetek tej ludności sięga zaledwie 20%. Przejmowanie wzorów tej grupy można obserwować w większości dziedzin; np. we wsiach o przewadze warmińskiej obserwujemy przejmowanie wzorów zachowań nawet w odniesieniu do niektórych wierzeń (*kłobuk, mara*, czary, wierzenia i legendy związane z charakterystycznymi miejscami).

Wszystkie te aspekty badań nad przemianami wsi i małych miast naszego województwa — pytania o kierunek przemian, czas trwania i czynniki determinujące je — stwarzają konieczność oświetlenia tej problematyki wszechstronnie. Zdecydowało to o prowadzeniu zarówno badań jak i analizy kompleksowo, a więc przez takie dyscypliny nauk społecznych, jak ekonomika wsi, demografia, socjologia i etnografia. Postulat łączenia wysiłków kilku dyscyplin naukowych wysunięty został przez wielu etnografów już dawniej³. Spróbowaliśmy w warunkach olsztyńskich postulat ten zrealizować praktycznie. I tak analizę struktury ludności pod względem wieku, płci i pochodzenia przeprowadzają z nami demografowie, badanie struktury gospodarczej wsi robią ekonomiści rolnictwa, analizę instytucji wiejskich — socjolodzy (jeden z socjologów badał również problem starzenia się ludności wsi). Badania prowadzone były po wspólnym uzgodnieniu tematyki w tych samych wsiach i często u tych samych informatorów.

Poza pracami terenowymi, w ramach Komisji Etnograficzno-Socjologicznej i Komisji Nauk Ekonomicznych naszego Ośrodka problemy wynikające z badań dyskutujemy wspólnie. Organizujemy również coroczne spotkania naukowe poświęcone tematyce współczesnych przemian wsi i małych miasteczek województwa olsztyńskiego, w których każda z wymienionych dyscyplin bierze czynny udział (takie seminaria odbyły się w latach 1969, 1970 i 1971 w Waszecie k. Olsztynka). Wydaje się, że ten kompleksowy sposób badań i prac spełnia w praktyce postulowaną integrację nauk społecznych, a nam pozwala w sposób wszechstronny i pełny oświetlić badaną problematykę.

Śledzenie procesów przemian współczesnych zachodzących na wsi olsztyńskiej we wszystkich ich aspektach, przygotowywanie analizy i opracowania ma znaczenie dwojakie: teoretyczne — jako wkład do badań nad kulturą i jej przemianami; i praktyczne, gdyż wykrycie i zrozumienie wszystkich bodźców determinujących procesy zmian powinno pomóc praktykom w ukierunkowaniu i intensyfikacji tych procesów.

³ Np. prof. prof.: J. Bursztę, K. Dobrowolskiego, A. Kutrzebę-Pojnarową i innych.

ANNA SZYFER

RESEARCH INTO PROCESSES OF SOCIO-CULTURAL INTEGRATION
IN MASURIA AND VARMIA

(Summary)

The problem of cultural changes taking place in rural areas is one of the major preoccupations of ethnography. This is especially interesting in the Western and Northern regions of Poland, which possess a highly specific population structure. It was here that various ethnic groups came to settle from different parts of the country, bringing with them their own characteristic patterns of social and cultural behaviour. The complex processes of contacts between the various patterns and the formation of a common model from the original mosaic, the general mechanisms and dynamics of these phenomena, provide a fascinating field of study. These processes are additionally complicated in those regions, where — besides the newcomers there is an autochthonic population. In such cases it often occurs, that the culture of the autochthonic group is accepted as the common model.

For a number of years the W. Kętrzyński Research Centre has conducted investigations into the economic, population, social and cultural aspects of the Varmia region, which is typical of the problems mentioned above. By taking into account the results and empirical materials supplied by such spheres as economics, demography and sociology, it is possible to elucidate by ethnographical analysis the cultural changes taking place there, and also to establish the factors which determine them.